

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 016:929:398.3:027.1(470+477)

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник, учений секретар
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ

Досліджено життя славіста, етнографа, міфолога, фольклориста та бібліофіла — Олександра Олександровича Котляревського, українця за походженням, який асоціюється зазвичай винятково з російською культурою. Зокрема, ідеться про його діяльність як професора Університету Св. Володимира та голови Історичного товариства Нестора-Літописця (1877–1881 рр.). Зазначено, що Олександр Олександрович Котляревський невтомною науковою та педагогічною працею залишив помітний слід в українській культурі та історії.

Ключові слова: Котляревський Олександр Олександрович, Історичне товариство Нестора-Літописця, Університет Св. Володимира, славістика, українсько-російські зв'язки.

The life of a specialist of Slav languages and literature, ethnographer, mythologist, folklore specialist and bibliophile Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskiy, Ukrainian by birth, who is usually associated only with Russian culture. The issue discussed in particular is his activity as one of professors of St. Volodymyr University and as the head of St. Nestor Historical Society (1877–81). It is pointed out that Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskiy has left his mark in Ukrainian culture and history.

Key words: Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskiy, St. Nestor Historical Society, Kyiv St. Volodymyr University, Slavonic studies, Ukrainian and Russian connections.

Исследована жизнь слависта, этнографа, мифолога, фольклориста и библиофила — Александра Александровича Котляревского, украинца по происхождению, который ассоциируется обычно исключительно с русской культурой. В частности, речь идет о его деятельности как профессора Университета Св. Владимира и председателя Исторического общества Нестора-летописца (1877–1881 гг.). Показано, что Александр Александрович Котляревский неутомимой научной и педагогической деятельностью оставил заметный след в украинской культуре и истории.

Ключевые слова: Котляревский Александр Александрович, Историческое общество Нестора-Летописца, Университет Св. Владимира, славистика, украинско-российские связи.

Постать ученого-славіста, фольклориста, міфолога, представника історичного методу пізнання явищ народного життя Олександра Олександровича Котляревського нині мало відома широкому науковому загалові, а його наукові праці в українській історіографії майже не фігурують. Водночас, творча спадщина О. О. Котляревського була високо оцінена його сучасниками. Після його смерті (1881 р.) було надруковано спогади про нього, матеріали до біографії, нариси його життя [1; 3, с. 303–325; 5; 14; 20; 23–25]. Вийшло чотирьохтомне видання творів ученого [17]¹. Сьогодні ці видання представлені у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Україна), Російської державної бібліотеки (Москва), Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), Бібліотеки академії наук РАН (Санкт-Петербург). Найбільш інформативним із погляду характеристики життєвого шляху вченого є книга О. М. Пипіна². Та, свого часу ще М. С. Грушевський зазначив, що, на жаль, у цій праці вказано лише на зв'язок О. О. Котляревського з російською культурою, але ми не знайдемо характеристики найбільше цікавої нам сторони – О. О. Котляревського як українця. За словами М. С. Грушевського, О. О. Котляревський не втратив «... теплого прив'язання до рідного краю, цікавився ним, його історичним побутом, словом, цікавився новою українською літературою, і ці інтереси та симпатії виявилися б ще ясніше, як би не той гіркий досвід політичний» [9, с. 38]. Натомість, Олександр Котляревський представлений О. М. Пипіним як винятково російський слов'янознавець.

Упродовж наступних років ім'я вченого було забуте. У радянський час статтю української дослідниці (Л. П. Лаптевої) про О. О. Котляревського було вміщено в російському довідковому виданні [22, с. 193–194]. Поодинокі статті з'являються також у російських наукових збірниках [6, с. 290–306]. Новітня українська історіографія О. О. Котляревського представлена статтями Л. П. Лаптевої та Михайла Дмитренка [12; 21]. У межах навчального посібника, Л. Т. Білецький розглядає порівняльно-міфологічну теорію вченого в контексті української літературно-наукової критики [4, с. 221–274]. Автори сходяться на думці, що оригінальна постать О. О. Котляревського, значна частина життя якого була пов'язана з Україною, заслуговує на докладне вивчення та потребує окремого монографічного опрацювання його наукової спадщини.

¹ Список праць О. О. Котляревського вміщено у четвертому томі.

² **Пипін Олександр Миколайович** (1833–1904) – літературознавець, фольклорист, автор спеціальних монографій, присвячених українській літературі та фольклорові, представник історико-культурної школи в літературознавстві, академік Петербурзької АН (1898), автор «Материалов для биографии А. А. Котляревскаго» (СПб., 1894).

В архівах Росії та України відклалися документи про О. О. Котляревського. Найбільша колекція, зокрема, листів, зберігається у Відділі рукопису Російської державної бібліотеки (Москва) у фонді 386 (фонд О. О. Котляревського). У Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки (Санкт-Петербург) документи стосовно О. О. Котляревського зберігаються у фонді О. М. Пипіна (фонд 621). Листування О. О. Котляревського з сином Нестором, П. І. Аландським, О. О. Кочубинським, В. Ф. Міллером, О. О. Хованським, І. В. Цветаєвим, О. М. Пипіним, К. С. Котляревською та іншими адресатами зберігається у фонді Котляревського Нестора Олександровича (фонд 135) Відділу рукописів Російського Інституту літератури (Будинок Пушкіна) РАН (Санкт-Петербург).

Українські архіви також зберігають документи про О. О. Котляревського. Так, у Державному архіві міста Києва (далі – ДАК) у фонді 16 (фонд Університету) представлені документи, пов'язані з діяльністю О. О. Котляревського як професора університету. У Центральному державному історичному архіві м. Києва (далі – ЦДАК України) зберігається спеціальний фонд 2223 – Котляревський О. О. (69 архівних одиниць), опис якого містить три розділи: Біографічні документи (справи 1-7); Наукова діяльність (справи 9-53); Документи, що були відкладені в результаті наукової, службової та громадської діяльності Котляревського О. О. (справи 54-69).

Із біографічних документів О. О. Котляревського в ЦДА України (м. Київ) представлено: Атестат [батька – Олександра Андрійовича Котляревського] про закінчення Ніжинської гімназії вищих наук кн. Безбородко (25 січня 1829 р.); Свідоцтво Ради Московського університету про нагородження студента Котляревського О. О. золотою медаллю за наукову роботу (14 січня 1856 р.); Диплом про обрання Котляревського О. О. членом-кореспондентом Російського археологічного товариств (23 серпня 1863 р.); Диплом про обрання Котляревського О. О. дійсним членом Товариства любителів російської словесності (13 березня 1865 р.); Диплом Курляндського товариства літератури і мистецтва про обрання професора Котляревського О. О. почесним членом товариства (4 червня 1869 р.); Диплом про обрання Котляревського О. О. членом Дерптського університету (німецькою мовою) (1871 р.); Грамота про нагородження Котляревського О. О. Орденом Анни II ступеня (23 січня 1880 р.).

Розділ «Наукова діяльність» у архіві представлений рукописами Котляревського О. О. (студентська робота «О времени принятия христианской веры болгарами и об участии в этом

деле св. Кирилла Солунца», фрагменти статей та цілі статті, тексти доповідей тощо).

Третя група документів містить друковані матеріали О. О. Котляревського (відбитки статей, вирізки з журналів зі статтями О. О. Котляревського, частини монографій тощо). Найбільша за обсягом справа цієї групи документів — це справа 69 (244 арк.) — «Курс лекцій професора Котляревського О. О., записаний учителем І-ої Київської гімназії Лятошинським М. Л.» (1880–1881 рр.).

Беручи до уваги російську та українську історіографію О. О. Котляревського та архівні матеріали, передусім, зупинимося на обставинах його життєвого шляху. Тим паче, що на цьому шляху було чимало драматичних подій. Водночас, зауважимо, що українець за походженням, професор Університету Св. Володимира 70–80-х рр. ХІХ ст. та Голова Історичного товариства Нестора-літописця (1877–81 рр.), сьогодні здебільшого асоціюється винятково з російською наукою. На нашу думку, оприлюднення фактів особистого та професійного життя О. О. Котляревського в контексті розвитку української науки та культури, дослідження його співпраці з ученими тієї пори (Н. П. Задерацьким, М. О. Максимовичем, М. І. Костомаровим та ін.) дасть змогу продемонструвати органічний зв'язок ученого з Україною.

Народився Олександр Олександрович Котляревський 1837 р. поблизу Кременчука в посаді Крюковому. Він походив із дворянського роду Полтавської губернії, який мав у своєму родоводі відомого генерала П. С. Котляревського³. Батько його — Олександр Андрійович Котляревський (навчався у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька) був дрібним чиновником комісаріатської комісії в Кременчуці. Він рано помер, і подальшим вихованням Олександра займався його вітчим — В. Г. Лебедев, який також служив у комісаріатській комісії. У 1846 р. Олександр Котляревський вступив до Полтавської гімназії, яку успішно закінчив 1853 р. Аттестат отримав із наступними оцінками: «відмінно» — Закон Божий, російська та французька мова, словесність, історії, анатомія людини та фізіологія людини; «добре» — російське законодавство, грецька, німецька та латинська мова; «достатньо» — географія; «посередньо» — математика, фізика та космографії [24, с. VII]. Навчання у Полтавській гімназії Олександр згадував завжди з теплотою. З особливою прихильністю він ставився до свого вчителя давніх мов поляка Казимира Йосиповича Полевича, завдяки яко-

³ **Котляревський Петро Степанович** (1782–1852) — генерал-відінфантерії (1826). У російсько-іранську війну 1804–1813 рр. отримав перемоги на річці Аракс, біля Асландузе, штурмом взяв Ленкорань. Похований у Феодосії на міському цвинтарі. Його дружина — Котляревська Варвара Іванівна (1799–1818) померла від тяжких пологів.

му отримав хорошу філологічну підготовку (в царині латинської мови), що дало йому змогу вступити на історико-філологічний факультет Московського університету. Про Казимира Йосиповича Полевича читаємо у М. П. Драгоманова «...то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні» [13, с. 575].

Навчання Олександра Котляревського в університеті співпало з часом загального літературного та наукового пожвавлення, особливо в царині історії, філології та етнографії. Близький друг О. О. Котляревського — Олексій Веселовський,⁴ так згадував студентські роки: «С середины пятидесятих годов в студенческих кружках Москвы стала заметно выдвигаться необыкновенно своеобразная личность; и по типу, и по говору это был кровный малоросс; жизнь была в нем ключом, в умных глазах сверкал огонь, речь поражала остроумием; подвижной донельзя, главный зачинщик серьезных споров и самых потешных шалостей, он в то же время удивлял всех своим страстным увлечением наукой. Для такой же натуры, какая с блестящей оригинальностью проявлялась у студента-украинца, то была самая желанная, идеальная обстановка; движение, борьба, ломка отжившего были для него необходимы, полны особой прелести. Как бы ни судили о нем люди, знавшие его в последние годы, утомленного, уходящегося, в нем несомненно были скрыты богатые задатки общественного деятеля, публициста, влиятельного и руководящего критика» [5, с. 396].

Під час навчання у Московському університеті Олександр Котляревський шліфує свій письменницький талант, який сучасники характеризували як «... юмористический талант первой величины, ... способность на лету схватить слабость или недостаток противника и воспроизвести их в метком рассказе, так и просившемся в печать... изобретательность в пародии, неожиданных сравнениях...» [24, с. IX]. Ще студентом О. О. Котляревський розпочав публікувати свої перші наукові розвідки в літературному додатку до «Московских ведомостей» і журналі «Руський вестник». Це були, в основному, рецензії на твори російської літератури та збірки народної поезії. Його публікації вирізнялися блискучою формою викладу та оригінальністю суджень. З'являлися «насмешливые» замітки Олександра Котляревського, присвячені також громадським питанням, «дававшие простор его воинствующему юмору» [24, с. XIV]. Тоді само виникає інтерес Олександра до наукової роботи. На третьому курсі він був наго-

⁴ **Веселовський Олексій Миколайович** (1843–1918) — літературознавець, професор Московського університету та Вищих жіночих курсів; 1901–1904 рр. — голова Товариства любителів російської словесності при Московському університеті. Автор «Воспоминания обь А. А. Котляревском» (К., 1888).

роджений золотою медаллю за наукову роботу [27]. Вчителями О. О. Котляревського у Московському університеті були відомі та авторитетні професори Й. М. Бодянський⁵, Ф. І. Буслаєв⁶, Т. М. Грановський⁷, П. М. Кудрявцев⁸, П. М. Леонт'єв⁹. Йосип Бодянський познайомив О. О. Котляревського зі студентом-болгариним Любеном Каравеловим¹⁰. Від нього О. О. Котляревський отримав матеріали з болгарського фольклору, які використав згодом при написанні наукової роботи «О погребальных обычаях языческих славян» [8, с. 51]. Навчання О. О. Котляревського в Московському університеті співпало в часі з розквітом інтересу до російської народної старовини (в царині мовознавства, літературознавства, слав'янознавства). Звичайно, що молодий амбіційний студент активно включився в наукове та суспільне життя Москви. Окрім публікацій у газетах і журналах, він активно співпрацював у студентських гуртках. Товаришами О. О. Котляревського в той час були: Н. О. Попов¹¹, О. О. Козлов¹², М. С. Тихонравов¹³, К. М. Бестужев-Рюмін¹⁴, Є. М. Феоктистов¹⁵ та ін. Всі вони, з часом, посіли провідні місця в різних галузях науки та суспільного життя.

⁵ **Бодянський Йосип Максимович** (псевд.: О. Бода-Варвинець, Ісько Материнка, І. Мастак та ін.) (1808–1877) – український і російський філолог-славист, історик, фольклорист, перекладач, видавець, письменник, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1854). Автор численних наукових праць із історії, літератури, фольклору, мовознавства слов'янських країн.

⁶ **Буслаєв Федір Іванович** (1818–1897) – російський філолог і мистецтвознавець, академік Петербурзької Академії наук (1860). Автор досліджень із мовознавства, в яких намагався встановити зв'язок історії мови з життям народу, його звичаями, віруваннями, обрядами, переказами. Багато зробив для вивчення пам'яток давньоруської літератури та мистецтва.

⁷ **Грановський Тимофій Миколайович** (1813–1855) – історик-західник, суспільний діяч, професор загальної історії Московського університету, просвітник.

⁸ **Кудрявцев Петро Миколайович** (1816–1858) – історик, професор Московського університету, учень Т. М. Грановського.

⁹ **Леонт'єв Павло Михайлович** (1822–1874) – філолог, професор римської словесності та старожитностей Московського університету.

¹⁰ **Каравелов Любен** (1834–1879) – болгарський письменник, суспільний діяч. Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету.

¹¹ **Попов Ніл Олександрович** (1833–1892) – російський історик, славист, архівіст, член-кореспондент Петербурзької АН (1883).

¹² **Козлов Олексій Олександрович** (1831–1901) – філософ-персоналіст, видавець, професор Київського університету з 1884 р. Видавав журнали «Философский трехмесячник», «Свое слово».

¹³ **Тихонравов Микола Савович** (1832–1893) – історик російської літератури, професор Московського університету (з 1859), академік Петербурзької Академії наук (із 1890).

¹⁴ **Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович** (1829–1897) – російський історик.

¹⁵ **Феоктистов Євгеній Михайлович** (1829–1898) – письменник.

Олександр Олександрович Котляревський закінчив Московський університет у 1857 р., але диплом не отримав. Існує версія, що у нього були труднощі при здачі екзамену з богослов'я чи філософії у професора П. М. Терновського¹⁶. Позатим, Олександр Котляревський отримав кандидатський диплом, захистивши в Петербурзькому університеті дисертацію «О времени принятия христианской веры Болгарами и объ участии в этом деле св. Кирилла Солунца — историко-хронологическое исследование» (1862 р.).

Трудову діяльність Олександр Олександрович Котляревський розпочав із викладання в Олександрінському сирітському кадетському корпусі. Педагогічну роботу успішно поєднував із науковою. Це був найвдаліший час у його житті, сповнений надій на продовження наукової та викладацької кар'єри. На той час у сирітському корпусі працювали майже всі його студентські товариші (Н. О. Попов, М. М. Капустін, О. К. Корсак, М. С. Тихонравов, Е. Феоктистов, К. М. Бестужев-Рюмін, А. І. Георгіївський та ін.). Не зважаючи на такий авторитетний викладацький склад закладу, О. О. Котляревський за короткий час заслужив визнання як студентів, так і викладачів. Слава про нього як викладача російської словесності стрімко розлетілася Московію. О. М. Пипін зокрема відзначав: «... такие лекторы русской словесности всегда редки; из учеников его и теперь найдутся люди, способные подтвердить сказанное мною» [24, с. XIX]. Його вплив на студентів не обмежувався стінами кадетського корпусу. З найкращими учнями Олександр Котляревський займався приватно. «Теплое и человеческое отношение к ученикам, живая речь, блестящая образами и остроумием, способность серьезно заинтересоваться развитием отдельных более даровитых личностей, направлять их потом и дальше в жизни, все это привязывало молодежь к Котляревскому неразрывною связью, и его личность осталась для нея наиболее светлым явлением из всей школьной поры. Таким он был и в обстановке школы, и в частном преподавании» [24, с. XIX]. Поряд із викладацькою діяльністю він продовжує займатися літературою. З 1857 р. О. О. Котляревський працював у часописі «Русский Вестник», згодом — у «Отечественных Записках» та «Московском Обозрении». Його цікавила сфера народних переказів та історія літератури. Сучасники відзначали такі риси наукової манери молодого вченого як критичність, фундаментальні професійні знання, самостійність суджень, пристрасність викладення, гумор і сатира.

У 25 років Олександр Олександрович Котляревський уже був достатньо відомий у Москві як популярний педагог і моло-

¹⁶ **Терновський Петро Матвійович** (1798–1874) — письменник, протоієрей, професор богослов'я і церковної історії в Московському університеті.

дий учений. Його статті публікуються в низці московських видань, він бере активну участь у «Филологических Записках» О. А. Хованського¹⁷, які видавались у Воронежі. У 1862 р. відбувається приємна подія в особистому житті — він одружується¹⁸. Проте невдовзі О. О. Котляревського спіткав несподіваний удар — його було заарештовано за так званою «кельсієвою справою». В. І. Кельсієв (Василій Яна)¹⁹ свого часу емігрував за кордон, підтримував стосунки з О. І. Герценом²⁰ та М. П. Огарьовим²¹. Цікавився церковним розколом Нікона та старообрядництвом. У 1862 р. приїхав інкогніто, як Василій Яна до Москви, сподіваючись використати старообрядців у революційній пропаганді. Доля випадково звела О. О. Котляревського з В. І. Кельсієвим у знайомих. О. О. Котляревський був відомим на той час бібліофілом і послав В. І. Кельсієву рідкісне видання книги про церковний розкол О. М. Новицького²² «О духовборцах. Их история и вероучение» (К., 1832). На книзі він написав своє прізвище та поставив дату. Після від'їзду В. І. Кельсієва з Росії розпочався так званий «Процес 32-х»²³. Знайдена під час обшуку книга з підписом О. О. Котляревського і стала приводом для його арешту в кінці липня 1862 р. Достовірно встановити, чи була особиста зустріч О. О. Котляревського з

¹⁷ **Хованський Олексій Андрійович** (1814–1899) — педагог-письменник. У 1861 розпочав видавати у Воронежі на свої кошти журнал «Филологические Записки» (публікував матеріали з шкільного життя, педагогіки, вітчизняної літератури, мовознавства, славістики). Був редактором протягом 38 років.

¹⁸ **Попова Катерина Семенівна** (1843–?) — дружина О. О. Котляревського, за словами О. Веселовського «изящная, симпатичная и привлекательная».

¹⁹ **Кельсієв Василь Іванович** (1835–1872) — письменник, публіцист, революціонер. Емігрував 1859 р. до Лондона, де проводив активну роботу по збору матеріалів про розкол, на який дивився як на винятково політичну подію та намагався використати його в революційній пропаганді. Ідеї не знайшли підтримки, що змусило його змінити напрям діяльності та відмовитися від революційних поглядів. Згодом переїхав до Відня, де займався міфологією та етнографією слов'ян.

²⁰ **Герцен Олександр Іванович** (Іскандер) (1812–1870) — російський революціонер, письменник і публіцист, філософ-матеріаліст. Друг і соратник Огарьова М. П.

²¹ **Огарьов Микола Платонович** (1813–1877) — російський поет, публіцист, революціонер, філософ. Очолював разом із О. І. Герценом Вільну російську друкарню у Лондоні.

²² **Новицький Орест Маркович** (1806–1884) — письменник, магістр Київської духовної академії, професор філософії Університету Св. Володимира.

²³ «Процес 32-х» («Справа про осіб, звинувачуваних у відносинах із лондонським пропагандистом») — один із великих політичних процесів 60-х рр. ХІХ ст. Проходив 07.06.1862–27.04.1865. Головним звинуваченням було співробітництво з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим, а також допомога В. І. Кельсієву під час його нелегального перебування в Москві та Петербурзі.

В. І. Кельсієвим, не вдалося. Можливо, О. О. Котляревський лише передав книгу через знайомих. Хоча у своїх спогадах В. І. Кельсієв жодним чином не коментує факт свого перебування у цей час у Москві²⁴. В результаті слідства О. О. Котляревського було відправлено до Петропавловської в'язниці (Санкт-Петербург). Нічим не обумовлений арешт О. О. Котляревського в ході «Процесу 32-х» (що засвідчує також відсутність допитів і гарне ставлення до нього коменданта в'язниці — Сорокіна О. Ф.) затягнувся на півроку. Не зважаючи на те, що вчений мав, за його словами, чисте приміщення, користувався бібліотекою коменданта, зібрав значний запас етнографічного матеріалу (надіслав навіть статтю «На память будущим библиографам» до «Отечественных Записок», що була надрукована), арешт не пройшов безслідно. Адже після звільнення О. О. Котляревський був позбавлений права служити на державній службі по учбовому відомству [3, с. 304], тобто, займатися викладацькою та науковою діяльністю, що було основою його життя, та з ознаками туберкульозу (на той час невиліковної хвороби). Ці обставини особистого життя Олександра Котляревського мали самі трагічні наслідки для його майбутнього. Зокрема, вплинули на його фізичний (захворів на туберкульоз) і психологічний стан, поставили хрест на успішній науковій і викладацькій кар'єрі.

Таким чином, випадкова зустріч різко змінила життя О. О. Котляревського. Ті, хто зустрічався з ним після звільнення, побачили зовсім іншу людину: «Но в прежнюю среду возвратился как будто другой человек. В болезненном существе с осунувшимися чертами лица, ... напрасно стали бы искать сходства с прежнею горячею искрометною натурою...» [24, с. XXXI]. За свідченням його колишнього студента він «... вышел оттуда разбитым нравственно и душевно» [14, с. 630]. Та поза тим, не маючи інтересу до політики, з цілком сформованими науковими смаками О. О. Котляревський, не зважаючи на негативні наслідки арешту, знайшов у собі сили продовжити наукові розвідки.

У 1862-1864 рр. Олександр Котляревський активно співпрацює з історико-філологічним журналом «Филологические Записки», що виходив у Воронежі. Він намагався надати якомога більше допомоги провінційному журналові, що видавався на кошти скромного вчителя гімназії О. А. Хованського. У «Филологических Записках» О. О. Котляревський надрукував у 1862-1864 рр. низку статей, що зібрані у другому томі академічного видання його творів [17]. Час від часу їздив до Петербурга добиватися поновлення у правах, але безрезультатно. Розрадою для Олександра

²⁴ Зокрема, щодо цього нічого не згадується у кн.: Пережитое. Передуманное. Воспоминания Василия Кельсиева (СПб., 1868).

Котляревського у той час було спілкування з такими авторитетними вченими як І. І. Срезневський²⁵, А. А. Куник²⁶, М. В. Прахов²⁷. Усі вони були знайомі з ним раніше, поважали його та виказували усіляку підтримку. Зокрема, багато зробили для пришвидшення захисту О. О. Котляревським докторської дисертації. У 1874 р. він захистив дисертацію «Древности юридичного побуту балтійських слов'ян» у Петербурзькому університеті. Незаперечним визнанням особистих і професійних заслуг О. О. Котляревського були також клопотання графа О. С. Уварова²⁸ та графа П. А. Шувалова²⁹ перед міністром народної освіти про можливість поновлення права Олександра Олександровича на викладання в учбових закладах. Ці клопотання врешті-решт закінчилися призначенням О. О. Котляревського (22 червня 1868 р.) екстраординарним професором Дерптського університету на кафедрі російської мови та літератури. У 1869 р. він був звільнений з-під поліцейського нагляду, а у січні 1875 р. отримав «дозвіл служити по відомству міністерства народної освіти без обмежень місць» [21, с. 50–51].

У 1864–65 рр. Олександр Котляревський був активним помічником О. С. Уварова у справі створення Московського Археологічного Товариства, виданні його «Трудов» і «Археологического Вестника», був його секретарем.

У сер. 60-х рр. ХІХ ст. зав'язуються дружні стосунки О. О. Котляревського з українськими діячами — М. І. Костомаровим³⁰ і М. О. Максимовичем³¹ на ґрунті інтересу до української старови-

²⁵ **Срезневський Ізмаїл Іванович** (1812–1880) — славіст, філолог, етнограф, палеограф, професор Харківського (1837–1847) та Санкт-Петербурзького університетів (із 1847), засновник школи петербурзьких славістів.

²⁶ **Куник Арист Аристович** (1814–1899) — історик, філолог, етнограф, нумізмат, екстраординарний академік Петербурзької АН (1850).

²⁷ **Прахов Мстислав Вікторович** (біля 1842–?) — перекладач, учасник студентських виступів (Петербург, 1842), старший брат художника Адріана Вікторовича Прахова.

²⁸ **Уваров (граф Олексій Сергійович)** (1828–1884) — археолог, перший голова Московського археологічного товариства.

²⁹ **Шувалов Петро Андрійович** (1827–1889) — державний діяч, дипломат, генерал від кавалерії, у 1861–1864 рр. — начальник штабу корпусу жандармів та управляючий ІІІ відділенням, у 1866–1874 рр. — шеф корпусу жандармів і начальник ІІІ відділення. Радник Олександра ІІ. У 1874–1879 рр. — посол Російської імперії в Лондоні. За поглядами — консерватор, противник реформ 1860-х рр.

³⁰ **Костомаров Микола Іванович** (Ієремія Галка, Іван Богучаров) (1817–1885) — історик, письменник, публіцист, учасник Кирило-Мефодіївського товариства. Член-кореспондент Петербурзької АН (1876). Був членом-редактором Київської археографічної комісії. З 1858 р. жив у Петербурзі.

³¹ **Максимович Михайло Олександрович** (1804–1873) — учений-природознавець, філософ, історик, етнограф і фольклорист. Член-кореспондент Російської АН (1871).

ни, зокрема, етнографії. М. І. Костомаров, як і О. О. Котляревський, був прибічником використання історично-порівняльного методу в міфології. З М. І. Костомаровим та М. О. Максимовичем він був знайомий особисто, вів переписку з питань фольклору та спільних наукових проектів. Заявив себе Олександр Котляревських і в українських виданнях, зокрема, у журналі «Основа» опублікував статтю «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке» (1862). Тим самим включився в гостру наукову полеміку щодо автохтонності українців, що піддавалася сумнівам М. П. Погодіним і його прибічниками (так звана теорія «офіційної народності»). М. П. Погодін вважав, що росіяни, а не українці проживали на території Київської Русі, а українці з'явилися на Наддніпрянщині лише з XIV ст. Протилежну позицію (на основі даних фольклору та давньої літератури) відстоювали у своїх працях М. О. Максимович, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, а згодом — і М. П. Драгоманов. О. О. Котляревський став на бік українських учених, пам'ятаючи лекції свого університетського викладача Йосипа Бодяньського. Однозначним є його висновок, що «...нынешние Малороссияне — прямые и достойные потомки тех Руссичей, к народному чувству которых обращался певец Игоря, возбуждая вступить за землю Русскую и за обиду того времени!» [19, с. 14]. У якості доказів автохтонності українського населення він наводить чотири причини: «...летописная, географическая номенклатура городов, урочищ, рек, гор и т. д.; ... народные южнорусские предания; ... «Слово о Полку Игоревом», поэтический склад которого находит полное оправдание в современной народной поэзии малоруссов; ... принадлежит уже области христианского верования и легенд» [19, с. 11]. На його думку, лише любов до рідного попелища (після татарської навали), до зігрітого місця, з яким було пов'язано багато дорогих серцю спогадів могла надихнути «...разбежавшееся, при вторжении татар, население к возвращению на прежние жилища» [19, с. 14]. Слід зазначити, що Олександр Котляревський мав свій, окремий, погляд на проблему історії слов'янських народів. Полемізуючи з представниками «слов'янофілів», «західників», «офіційної народності» він зазначав, що перші — ідеалісти, схоластики; другі — ігнорують побут і життя народу, бачать державу, а не народ; треті — «неправдиві» патріоти, бо також створюють хибні історії — не історії народу, літератури, мистецтва, а історії держави, церкви тощо. За О. О. Котляревським: справжня ««велика мета» історичної науки — полегшення тяжких життєвих обставин, лише правда, що випливає із розуміння життя та народності та із добросовісного вистудювання фактів, адже чим менше історичного матеріалу, тим

більше свободи уяві і фантазії, але будинок не будується без матеріалу, історія не твориться з голови...» [12, с. 13]. Ще 1862 р., у статті «Старина и народность за 1861 год» (М., 1862), О. О. Котляревський писав про необхідність упровадження в історико-філологічних студіях порівняльно-історичного методу, що, на його думку, дасть змогу цим дослідженням здобути твердий, реальний ґрунт та із виголошеного, випадкового знання стати на ступінь позитивної науки. На його думку, «если всеобщий интерес к изучению народности и старины не есть мимолетный и пустой, если такая наука не бесплодна для жизни, то сравнительно-исторический метод, как единственно прямой путь к уразумению основных начал народности, не только имеет право на существование, но и представляется исключительной необходимостью» [18, с. 2].

О. О. Котляревський був прибічником широкого застосування порівняльно-історичного методу у фольклористичних і міфологічних дослідженнях. Тим самим продовжуючи розвивати вчення Ф. І. Буслаєва – автора міфологічної школи, в основі якої лежить історично-порівняльний метод, встановлення органічного зв'язку мови, народної поезії та народної міфології, принцип колективної творчості.

Сам О. О. Котляревський був автором чималої кількості праць із міфології, зокрема, найбільш фундаментальною стала монографія «О погребальных обычаях языческих славян» (М., 1868), де він висловлює міркування щодо еволюції міфу, звичаю, регламентованості владою багатьох звичаїв у суспільстві. В міфології він розвивав ідеї О. І. Афанасьєва, але вніс і власні нові елементи. Так, досі актуальні його роздуми про зв'язок і взаємодію міфу, билин та переказу. На думку вченого, у міфі народ виходить за межі дійсності, у переказі розкриває участь божества у своїй історії, побуті, що його оточує, переносить небожителів на землю, змушуючи їх розпоряджатися людськими долями. Відмінною рисою концепції О. О. Котляревського стосовно міфів була увага до пізнавальної ролі міфології, її творчий розвиток. Аналіз давніх міфів він поєднував із аналізом історико-етнографічних форм побуту, в яких ці міфи отримали свій подальший розвиток [2, с. 17].

За часів перебування в Дерпті О. О. Котляревський отримав запрошення з Києва від Олександра Федоровича Кістяківського (лист від 23 березня 1869 р.), який сповіщав про бажання «киевской ученой братии» бачити його (О. О. Котляревського) на вакантній тоді кафедрі російської літератури та мови, акцентував увагу на необхідності прискорити написання докторської дисертації та обіцяв посприяти у справі відміни обмеження служби Олександра Котляревського Дерптом [1, с. 16–17; 24, с. СХХ]. М. О. Максимович, дізнавшись про запрошення О. О. Котляревського читати лекції в

Києві, був радий, але звернув увагу на те, що бажав би бачити його на кафедрі слов'янської філології, а не російської. І сам Олександр Олександрович був більше зацікавлений у викладанні курсу слов'янознавства. Однак, тяжка хвороба та від'їзд ученого за кордон на лікування перешкодили здійснити цю задумку одразу. Лише через п'ять років знову починається нова хвиля перемовин щодо викладання О. О. Котляревського в Університеті Св. Володимира. 20 грудня 1874 р. на раді Університету він одногосно був обраний на кафедру слов'янської філології ординарним професором [10]. До цього самого часу відноситься також запрошення від професора М. Я. Арістова³² викладати у Харківському університеті на кафедрі російської літератури. Та Олександр Олександрович зробив вибір на користь Києва.

Так починається київський період діяльності О. О. Котляревського. З цього часу вся його педагогічна та наукова робота (до останніх днів життя) була пов'язана з цим містом. Сюди вчений прибув із сім'єю (дружиною — Катериною Семенівною, та сином — Нестором) на початку жовтня 1875 р. (до цього перебував в однорічному відрядженні у Празі). Як свідчить його листування з О. М. Пипіним, родина Котляревських проживала у Києві на розі Шулявської та Кузнецької у будинку Горлової [7]. Про дружину О. О. Котляревського маємо мало відомостей. О. Ф. Кістяківський так характеризує її: «Бойкая дама. С московским отпечатком» [15, с. 68]. В іншому місці: «Котляревская читает Фейербаха. ...Книга не по ее голове и не по ее характеру: она извлечет мало пользы» [15, с. 84]. Олексій Іванович Веселовський, навпаки, вважав її веселою, гарною та приємною жінкою. Ім'я Катерини Котляревської згадувалося у зв'язку з діяльністю Київських Вищих жіночих курсів. Зокрема, в контексті існування так званих «чергових дам», які здійснювали нагляд за порядком на курсах на добровільних засадах. Серед них була і К. С. Котляревська [16, с. 7]. Син Олександра Котляревського, якому на час приїзду до Києва виповнилось 12 років — Нестор³³, навчався в Колегії Павла Галагана. У 1881 р., по смерті батька, він став студентом історико-філологічного факультету Московського університету. У виборі факультету Нестор поступився побажанням батька, хоча завжди відчував потяг до літератури та мистецтва.

³² **Арістов Микола Якович** (1834–1882) — історик, педагог. Викладав у Казанському (1867–69), Варшавському (1869–73), Харківському (1873–75) університетах. З 1875 р. — професор Ніжинського історико-філологічного ін-ту ім. кн. О. Безбородька. Член Московського археологічного товариства (з 1869).

³³ **Котляревський Нестор Олександрович** (1863–1925) — історик літератури, літературний критик, публіцист. Перший директор Пушкінського Дому (з 1910).

Для Університету Св. Володимира призначення О. О. Котляревського на кафедрі слов'янської філології стало великою подією, оскільки лише з його приходом, на думку О. М. Пипіна³⁴, «...славяноведение впервые приобрело в нем компетентного представителя; до тех пор, с самого основания университет, славяноведение было здесь в самом печальном положении» [24, с. XXIV]. Викладацька кар'єра О. О. Котляревського в Університеті Св. Володимира була, на превеликий жаль, короткочасною і продовжувалася з січня 1876 р. по березень 1881 р. Тим не менше, він віддавався своїй улюбленій справі повністю. Слава про Олександра Котляревського як визнаного педагога йшла за ним ще з часів викладання у Москві. У Києві науковці та студенти чекали його з нетерпінням і сподіваннями. Перша лекція О. О. Котляревського, яку він прочитав в Університеті Св. Володимира підтвердила його високий фаховий рівень. Лекція нового професора привернула увагу багатьох слухачів. За згадками студентів, «...лекция носила скорее характер свободной беседы, продолжительного монолога в ответ умолкшему собеседнику — и таким характером свободного собеседования, стройного изложения, прерываемого анекдотами, воспоминаниями, меткими словцами, полными юмора, порою не лишеными язвительности, яркими в двух-трех словах характеристиками...» [24, с. СХХV]. Сучасники відзначали крайній скептицизм О. О. Котляревського в його наукових роботах і публічних лекціях. «Ничего он не принимал на веру, ко всему подходил с придирчивою критикою, во всем стремился достигь возможно полной достоверности. Отсюда его осторожность к постановке научных гипотез» [25, с. 177–178]. О. Ф. Кістяківський у своєму «Щоденнику» за 1876 р. також залишив враження щодо першої лекції О. О. Котляревського: «Январь. 21. Середа. Читал вступительную лекцию Котляревский. Чтение проходило в первой, самой большой аудитории. Аудитория была полна, хотя и не переполнена. Лекция была умная. Говорил мастер дела. Несмотря на то, что лектор читал по тетрадке и даже обращался к студентам, она произвела самое хорошее впечатление» [15, с. 67]. Слід зазначити, що стосунки О. Ф. Кістяківського і О. О. Котляревського (уже як професорів Університету Св. Володимира), як свідчать записи у «Щоденнику» першого, були не ідеальними і стали згодом досить напруженими, інколи навіть ворожими [15, с. 119, 222, 234]. Ще в березні 1876 р. О. Ф. Кістяківський відзначив у своєму «Щоденнику»:

³⁴ **Пипін Олександр Миколайович** (1833–1904) — літературознавець, фольклорист, автор спеціальних монографій, присвячених українській літературі та фольклорові, представник історико-культурної школи в літературознавстві, академік Петербурзької АН (1898), автор «Материалов для биографии А. А. Котляревскаго» (СПб., 1894).

«Я всегда с удовольствием беседую с Котляревским. Но червь недоверия и у меня, и у него существует. Мы по образованию равно одного духа, но по натуре совершенно различно» [15, с. 130]. В іншому місці читаємо: «Котляревский глубоко хитрый человек, хотя по натуре и малоросс. У него есть склад ума, сложившись и воспитывающегося в пятидесятые годы, ума отчасти сатирического, отчасти едкого. Но едкость и сатиричность не мешают ему быть глубоко практическим человеком» [15, с. 119–120]. У лютому 1977 р. називає його «мой друг» [15, с. 337]. Але картина різко змінюється вже у середині 1879 р., коли автор «Щоденника» називає О. О. Котляревського «подхалимом». «...Этот господин резок на словах у себя в квартире, да и то больше с шутовской точки зрения. И подленький иногда в своих действиях» [15, с. 490]. Звичайно, що характеристики, надані О. Ф. Кістяківським багатом ученим тогочасного Києва, зокрема й О. О. Котляревському, не можуть сприйматися нами однозначно та беззаперечно. Адже його «Щоденник» не призначався для сучасників, тому автор і не гребував міцними висловами, даючи їм оцінки. Він висловлював у «Щоденнику» ті думки, які ніколи б не наважився сказати у вічі. Сам О. Ф. Кістяківський писав: «Пишу і думаю, що якби почувли і дізналися про те, що я тут викладаю. Побили б камінням» [15, с. 490]. Та, будучи тісно пов'язаним із науковим і громадським життям тогочасного Києва, О. Ф. Кістяківський яскраво змальовує обставини особистого та публічного життя київської професури (що було досить напруженим у особистих стосунках), зокрема й О. О. Котляревського. Цікавими є зауваги М. В. Стороженка³⁵, який у своїх спогадах, відзначає, що були університетські професори, «... що не дуже прихильно ставилися до Котляревського за його гострий язик та тверду вдачу» [26, с. 144]. Більше ніде ми не зустрічаємо негативних оцінок особи О. О. Котляревського, а лише визнання його високих професійних якостей і майстерність підмічати недоліки інших, яка, інколи, переростала в сатиру. Можливо, той скептицизм і сатира, які були йому притаманні з часів навчання в Московському університеті та виявлялися не лише в науковій роботі, а й переходили на повсякденність, могли бути не до душі багатьом, що й пояснює колочі зауваження О. Ф. Кістяківського на його адресу.

В Університеті Св. Володимира О. О. Котляревський читав наступні курси: у 2-му семестрі 1875–1876 навчального року

³⁵ **Стороженко Микола Володимирович** (1862–1942) — історик, педагог, земський діяч на Пирятинщині. Член Київської Археографічної Комісії й Історичного товариства Нестора-Літописця, співробітник «Київської Старини», а також російських журналів «Исторический Вестник», «Русская Мысль». Інспектор народних училищ Чернігівщини й Київщини (з 1889), директор Київських гімназій (IV та I з 1895).

— «Історико-філологічний огляд слов'янських племен» для 1-го і 2-го курсів; «Історію слов'янознавства» для 3-го і 4-го курсів. Перший семестр 1876–1877 рр. — не працював внаслідок хвороби. У другому семестрі того самого року читав на 1-му та 2-му курсі «Зеленогорський та Краледворський рукопис» і «Вступ в науку слов'янської старовини» для 3-го та 4-го курсів. У 1877–1878 рр. у першому семестрі з 1 та 2-м курсом займався «Оглядом слов'янських діалектів», а зі старшими курсами — «Слов'янськими старожитностями та давньоруською писемністю»; у 2-му семестрі — продовжував усі курси першого семестру та замість «Слов'янських старожитностей» читав «Давню російську мову». У 1878–1879 рр. читав «Енциклопедію слов'янознавства» для молодших курсів та «Історію літератури болгарської та сербської» для старших, продовжуючи одночасно читати «Огляд давньоруської писемності». У 1879–1880 рр. молодші курси слухали «Загальне слов'янознавство», а старші — «Слов'янські старожитності та діалекти»; в другому семестрі — «Слов'янські старожитності та діалекти» були замінені на «Давню російську мову». І, на кінець, 1880–1881 рр. були присвячені «Історії й енциклопедії слов'янознавства» та «Історії польської літератури і слов'янських діалектів» [3, с. 304].

Перелік курсів, прочитаних О. О. Котляревським в університеті, свідчить про його бажання дати повний курс, тобто енциклопедію слов'янознавства з старожитностями російської мови. Саме «Енциклопедія слов'янознавства» була мабуть тим основним науковим завданням, яке Олександр Котляревський хотів втілити в життя. Але тяжка хвороба не відпустила часу на його вирішення. Професор Олександр Олександрович Котляревський останній раз з'явився в стінах Університету Св. Володимира у травні 1881 р., коли приймав екзамени у студентів відділу слов'янознавства.

У ЦДІАК України зберігається рукопис конспекту лекцій із слов'янознавства О. О. Котляревського, записаний учителем 1-ої Київської гімназії М. Л. Лятошинським. Лекції з слав'янознавства були прочитанні Олександром Котляревським у 1880–1881 рр. Даний рукопис дає нам можливість визначити структуру курсу. Зокрема, О. О. Котляревський поділив весь курс слов'янознавства на три частини: 1. Допоміжні науки. 2. Історія слов'янської філології. 3. Власне слов'янознавство [28]. Як свідчить рукопис конспекту, курс лекцій О. О. Котляревського був насичений найновішим матеріалом і узагальненнями, відзначався об'єктивністю оцінки наукового доробку славістів, й підтверджує науковий рівень читаних лекцій та високу репутацію О. О. Котляревського як передового викладача та прогресивного вченого. Аналіз курсу лекцій та спогади сучасників дають нам змогу виокремити одну особливість викла-

дацької манери вченого — любов до ґрунтовних бібліографічних посилянь. На його переконання, викладання предмету повинно давати студенту не стільки запас конкретних знань, скільки ознайомити його з науковим методом і, таким чином, уможливити самостійну роботу над предметом. Тому, його лекції користувалися великою популярністю серед тих студентів, хто «...избирали науку в подружки жизни и мечтали найти в ней успокоение от заедающей злобы дня» [25, с. 177].

Олександр Олександрович Котляревський у Києві займався не лише викладанням в університеті. Він був одним із членів університетської комісії на чолі з професором О. Селіним по доопрацюванню попереднього плану організації Київських Вищих жіночих курсів. Згодом читав там лекції з філологічних дисциплін [16, с. 35, 53]. Олександр Олександрович був членом і головою Київського Відділу Слов'янського Комітету в той час, коли в суспільстві активно обговорювалися південнослов'янські проблеми.

Крізь усе життя проніс Олександр Котляревський любов до бібліофільства, що зародилася в нього ще за часів студентства в Московському університеті. Водночас, колекціонування книг набуло для вченого і суто практичного значення, оскільки в університетах Дерпта і Києва, де він працював, гостро відчувалася нестача як нової, так і старої літератури. Відірваність Києва від Москви та Петербурга дошкуляла вченому, він писав, що значно легше отримати книгу з Америки, ніж із Петербурга. А його наукові інтереси, насамперед, історико-бібліографічні огляди зі слов'янознавства, що були так необхідні як для початківців, так і для науковців зі стажем, вимагали постійного поповнення власної бібліотеки новою літературою. Маючи потяг до систематизації знань, він займався цією справою систематично, підшукуючи тільки ті видання, що були необхідні для розробки питань слов'янознавства. Дбаючи, насамперед, про ефективне використання своєї бібліотеки, вчений створив спеціальну систему карток, що давала змогу йому як самому готувати наукові праці, огляди, реферати, так і допомагати своїм студентам у написанні дипломів. За словами О. О. Кочубинського³⁶ «...эта немецкая систематичность соединялась с горячим, страстным характером, с умом живым, всегда с юмором. Он часто напоминал Копитара³⁷, но не разделял его злаго сердца, был одна доброта. Он был тип идеального человека науки» [20, с. 236]. Слава про багату бібліотеку О. О. Котляревського розійшлася по Києву і, як відзначали сучасники, він приймав

³⁶ **Кочубинський Олександр Олександрович** (1845–1907) — славіст, професор Новоросійського університету.

³⁷ **Копітар Ерней Бартол** (1780–1844) — словенський лінгвіст, один із основоположників славістики, автор першої словенської граматики (1808), займався лексикографією, реформуванням алфавіту, збором фольклору.

у себе дома і своїх друзів, і студентів, які приходили до нього за порадами та книгами. Студентам він дозволяв годинами сидіти у власній бібліотеці для підготовки до занять та написання наукових розвідок.

Наявність такої розгалуженої бібліотеки дала змогу О. О. Котляревському видати останню свою працю, над якою він працював у Києві. Мова йде про книгу «Древняя русская письменность. Опыт библиологического изложения истории ее изучения». Друкувати цю роботу частинами Олександр Олександрович вирішив у Воронежі в «Филологических Записках». З редактором журналу – О. А. Хованським, він був знайомий ще за часів свого проживання в Москві. Окремими відбитками ця праця вийшла у 1881 р., також у Воронежі. Книга по достоїнству була оцінена сучасниками: «В немногом сказать многое и предолжить это в изящной форме, с добрым остроумием, при отсутствии всякого пристрастия, фразерства – такое общее впечатление от «Библиологического Опыта», этой, по праву, образцовой библиографии» [20, с. 40].

Значну частину свого життя в Києві Олександр Котляревський присвятив співпраці з Історичним товариством Нестора-літописця (далі – ІТНЛ). Організаторські здібності, значний науковий доробок і педагогічний талант О. О. Котляревського призвели до обрання його у 1877 р. Головою Історичного товариства Нестора-Літописця. Олександр Олександрович Котляревський доклав багато зусиль для активізації діяльності Товариства, зокрема, до пошквалювання його засідань. Сам особисто брав активну участь у їх проведенні. Не проходило жодного засідання, щоб він не виступав із доповіддю чи повідомленням. Як згадував М. П. Дашкевич³⁸: «... обыкновенно говорил осторумно и увлекательно. ... обратил особенное внимание на ознакомление Общества с новостями русской и иностранной исторической и филологической литературы и сумел придать большой интерес собраниям Общества» [11, с. 34–35]. Питання, які порушував О. О. Котляревський у виступах на засіданнях Товариства (як свідчить аналіз «Чтений ИОНЛ»), стосувалися наступних проблем: загальна та південно-руська археологія; перші сторінки руської історії; народна поезія; історія церковнослов'янської та російської мови, російської літератури, писемності та видавничої справа; історія архітектури, побуту та історія діалектів і літератури слов'ян (див.: Додаток А).

Заслугою О. О. Котляревського в справі діяльності ІТНЛ було також значне збільшення наукових сил Товариства завдяки вклю-

³⁸ Дашкевич Микола Павлович (1852–1908) – літературознавець, історик, професор Київського університету. Голова ІТНЛ. Член-кореспондент Петербурзької АН (1902).

чення у дійсні та почесні члени багатьох учених, зокрема й із інших міст. Це при тому, що обрання проводилося прискіпливо, завдяки особистому авторитету голови. Зусиллями О. О. Котляревського була значно розширена кількість присутніх на засіданнях ІТНЛ, насамперед, із числа студентів і викладачів Київських гімназій. При ньому студенти Університету мали право без білетів відвідувати публічні засідання Товариства [11, с. 35]. При головуванні О. О. Котляревського в ІТНЛ був випущений і перший том «Чтений исторического общества Нестора-Летописца» (1879 р., під редакцією В. С. Іконнікова). Визнанням заслуг О. О. Котляревського як організатора та науковця стало його повторне обрання (1880 р.) на цю посаду, яку він займав до самої смерті. М. П. Дашкевич на засіданні ІТНЛ, присвяченому пам'яті О. О. Котляревського, зазначив, що: «... в своей деятельности в нашем Обществе и вне его А. А. завещал нам достойнейший пример» [1, с. 86]. Зовсім інша тональність в оцінці діяльності О. О. Котляревського на посаді голови Товариства подається О. Ф. Кістяківським, який пише 25.03.1880 р. про звіт голови: «Бесстыжее самохваление общества устами председателя. ... А в сущности мизерия». І далі «...этот ученый муж — человек совершенно беспринципный» [15, с. 109]. Ці їдкі зауваження на адресу О. О. Котляревського, на нашу думку, не мають нічого спільного з об'єктивним станом речей, а є виявом конфлікту на рівні особистостей. Підтвердженням цього є і той факт, що О. Ф. Кістяківський жодним чином не згадує про смерть О. О. Котляревського (помер у 1881 р.), із яким довгий час товаришував і в якого бував часто в гостях. Лише у березні 1883 р. з'являється запис: «Странный и непоследовательный был этот человек» [15, с. 400].

Слід зазначити, що коло київських знайомих О. О. Котляревського було досить широким: М. П. Задерацький³⁹, І. В. Цветаєв⁴⁰, В. І. Модестов, П. І. Аландський⁴¹ та ін. З Миколою

³⁹ **Задерацький Микола Петрович** (1845–1880) — суспільний діяч, славіст, педагог, видавець. Закінчив Київський Університет Св. Володимира, викладав російську мову та літературу в Другій Київській гімназії. У 1876 р. розпочав видання (спочатку власним коштом) «Славянського ежегодника», за його життя вийшло 3 випуски. Був секретарем Київського слов'янського благодійного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця. Виступав за союз із західними слов'янами.

⁴⁰ **Цветаєв Іван Володимирович** (1847–1913) — російський вчений-історик, археолог, філолог і мистецтвознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, професор Московського університету (з 1877), засновник і перший директор Музею витончених мистецтв у Москві (нині — Музей образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна). Батько Марини та Анастасії Цветаєвих. У 1876 р. був затверджений доцентом Університету Св. Володимира в Києві. Пропрацював там один рік.

⁴¹ **Аландський Павло Іванович** (1844–83) — історик, закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету; в 1873–74 рр. читав

Петровичем Задерацьким О. О. Котляревський познайомився у Празі у 1874 р. Їх пов'язував інтерес до слов'янознавства як науки та конкретна діяльність щодо поліпшення стосунків слов'янських народів різних країн, зокрема Австро-Угорщини та Болгарії. М. П. Задерацький разом із А. І. Степовичем⁴² видавав альманах «Словянский ежегодник», що знайомив читачів із творчістю слов'янських письменників сусідніх країн, основними подіями слов'янського світу. Там друкував свої статті й О. О. Котляревський. Так, у першому випуску «Словянского ежегодника» було вміщено статтю «Успех славяноведения в России, по А. А. Майкову, П. А. Лавровскому и А. А. Котляревскому» (К., 1876), у другому – «Виктор Иванович Григорович (Речь проф. А. А. Котляревского в заседании Киевского отделения славянского комитета 23.12.1876 г.)», «Янко Шафарик (Некролог)», «Успехи славяноведения за последнее время» (К., 1877); у третьому – «Осип Михайлович Бодянский (Историко-библиографическая поминка)» (К., 1878); у четвертому – «Поминка об И. И. Срезневском и об его ученой деятельности» (К., 1880). Співробітничав О. О. Котляревський також і з «Киевскими Университетскими Известиями»⁴³.

З Іваном Володимировичем Цветаєвим Олександр Котляревський познайомився в Університеті Св. Володимира, де обидва працювали в 1876–1877 рр. Після від'їзду І. В. Цветаєва до Москви (у зв'язку з призначенням професором Московського університету), їхні стосунки продовжувалися у вигляді листування. Їх об'єднувала любов до старожитностей, мистецтва та слов'янознавства.

Петро Іванович Аландський працював з О. О. Котляревським в Університеті Св. Володимира та на Київських Вищих жіночих курсах Св. Ольги.

Професор Університету Св. Володимира О. О. Котляревський належав до нового, ще досить рідкого типу викладачів, які поєднували знання фактичного матеріалу з теоретичними узагальненнями, що свідчило про високий рівень ерудиції. Як науковець, він у славістиці був учнем Й. М. Бодянського, але дуже скоро став самостійним, у вивченні фольклору – учнем Ф. І. Буслаєва, від яко-

там лекції з грецької словесності, в 1874 обраний доцентом Університету Св. Володимира. З 1878 р. викладав на Київських вищих жіночих курсах історію Греції та Рима та римської літератури.

⁴² **Степович Андроник Іоаникович** (Дудка-Степович) (1856(1857). У 1935 – слов'янознавець. Навчався на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Директор Колегії Павла Галагана (1893–1906). Редагував «Ежегодник Коллегии Павла Галагана» (з 1894 вийшло 5 випусків) та «Славянский Ежегодник».

⁴³ Див. його публікації: «Обзоры успехов славяноведения за последние три года, 1873–1876» (1876. – № 7, ч. 2. – С. 284–303) та «Библиографические сведения о новых книгах» (1876. – № 5. – С. 1–14; № 6. – С. 1–4).

го перейняв вплив школи Якова Грімма⁴⁴, залишаючись при цьому вільним від крайнощів, у які впадали інші представники цієї школи. Загалом, курс лекцій, прочитаних О. О. Котляревським в Університеті Св. Володимира та його праці, свідчать про комплексний підхід до вивчення слов'язознавства як науки, що об'єднує мовознавство, фольклористику, літературознавство, а його творча спадщина є актуальною й для сучасної науки та літературної критики. Олександр Олександрович Кочубинський так писав у некролозі про науковий доробок О. О. Котляревського: «Негде недосказана, намеренного или случайного, лишних экскурсов, эпизодов, тормозящих правильное течение мысли. Негде поношенных фраз, везде — оригинальный с юмором язык, оригинальность выражения. Он был образцом систематического труда, был редкою пчелою. Его библиографические сведения и работы возбуждали справедливое удивление» [20, с. 235].

Перебування Олександра Олександровича Котляревського в Києві в останні роки свого життя укріпило його зв'язок із Україною, з рідним народом. На жаль, йому було відведено мало часу для поглиблення цього зв'язку, що ніколи не обривався, але більше мав академічний характер у царині археології та етнографії. Робота в Історичному товаристві Нестора-Літописця надихнула його на необхідність популяризації історії та культури рідного народу. Найближчим його побажанням у цій справі було: «... да получить общее признание и уважение поэтическая деятельность родного нам края и язык ему родной, да утвердиться за нею полное право безбоязненного, ничем не стесняемого существования и развития. ... только при свободе местного поэтического творчества и народной речи, при доверии, уважении и поощрении их возможен отпор тому грубому эгоистическому материализму, который различными обольщениями угащает жизнь духа и все ценит и разменивает на звонкую, но фальшивую монету»⁴⁵.

О. О. Котляревський помер під час лікування у Італії, в місті Піза 29 вересня (11 жовтня) 1881 р. Його передчасна смерть глибоко схвилювала наукові кола Києва. Поховання, за бажанням померлого, відбулося в Москві. Там на той час навчався син О. О. Котляревського. Рада Університету Св. Володимира на своєму засіданні постановила відправити депутацію для участі в захороненні О. О. Котляревського в складі ректора університету професора І. І. Рахманінова, професора Г. І. Мінца і доцента П. І. Аландського. Від викладачів університету, студентів філоло-

⁴⁴ **Грімм Яків** (1785–1863) — лінгвіст, засновник школи філологів-германістів ХІХ ст., письменник, брат Вільгельма Грімма (1786 – 1859).

⁴⁵ Див.: Додаток А, № 25. – С. 144.

гів і слухачок Вищих жіночих курсів на труну О. О. Котляревського були покладені вінки. Окремий вінок був відправлений від ІТНЛ. У Києві Історичне товариство Нестора-Літописця провело спеціальне засідання (4 жовтня 1881 р.), присв'ячене спогадам про заслуги свого голови. Похований О. О. Котляревський у Московському Покровському монастирі за вівтарем головної церкви.

Олександр Олександрович Котляревський своєю невтомною науковою та педагогічною роботою на ниві слов'янознавства, фольклористики, міфології й етнографії залишив помітний слід в українській історії та культурі. Зокрема, питанням української культури присв'ятив наступні дослідження: «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке»; «О малорусских народных песнях и думах»; рецензії «Литературные заметки по поводу сочинения Г. Данилевского об Основяненко», «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова»; питанням українського фольклору присвячені огляди праць «Народные российские сказки», «Поэтические взгляды славян на природу» О. Афанасьева та ін. Залишилася нереалізованою ідея Олександра Олександровича про видання збірника дум і казок, записаних на початку XIX ст. у Подільській губернії. Маючи гіркий досвід політичного переслідування в ранньому віці («кельсієва справа»), О. О. Котляревський не брав активної участі в суспільно-політичному житті України, однак був одним із кращих, на думку сучасників, знавців південно-руської народної творчості, прискіпливо слідкував за станом її наукової розробки, розуміючи цінність даного матеріалу для науки. Водночас, не схвалював використання в науці патріотичних думок, які вважав її ворогом.

Ім'я Олександра Олександровича Котляревського — українця за походженням, який останні роки свого життя провів у Києві (1875–1881), повинне бути введене до широкого наукового обігу. А його науковий доробок має стати предметом зацікавлення для сучасних дослідників.

1. Алладский, П. И. Поминка по Александре Александровиче Котляревском [Текст] : [некролог] / П. И. Алладский. – К. : [б. и.], 1881. – 96 с.
2. Баландин, А. И. Мифологическая школа в русской фольклористике [Текст] / А. И. Баландин. – М. : Наука, 1988. – 224 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей импер. Университета Св. Владимира (1834–1884) [Текст] / сост. и издан под ред. В. С. Иконникова. – К. : Тип. ун-та Св. Владимира, 1884. – 816 с.

4. Білецький, Л. Т. Основи української літературно-наукової критики [Текст] : [навч. посібник] / Л. Т. Білецький ; упоряд., авт. передм. і приміток М. М. Ільницький. – К. : [б. в.], 1998. – 408 с.
5. Веселовский, А. Воспоминания об А. А. Котляревском [Текст] / А. Веселовский // Киев. старина. – 1888. – № 7. – С. 395–414.
6. Власова, З. И. А. А. Котляревский в Праге [Текст] / З. И. Власова // Лит. связи славянских народов : исследования, публикации, библиография / отв. ред. В. Н. Баскаков. – Л. : [б. и.], 1988. – 346 с.
7. ВР РНБ. – Ф. 621. – Од. зб. 441.
8. Григораши, Н. Становлення літературознавчої болгаристики в Україні у ХІХ ст. [Текст] / Н. Григораши // Проблеми слов'язознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 46–60.
9. Грушевський, М. С. Рецензія на книгу Пыпин А. Н. «Материалы для биографии А. А. Котляревского» (СПб., 1894) / М. М. Грушевський // ЗНТШ. Бібліографія. – 1896. – Вип. 1. – С. 37–39.
10. ДАК. – Ф. 16. – Од. зб. 313. – Спр.183. – Арк. 1–2.
11. Дашкевич, Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-Летописца [Текст] : истор. очерк / Н. П. Дашкевич. – К., 1899. – 98 с.
12. Дмитренко, М. Олександр Котляревський – дослідник міфу та фольклору [Текст] / М. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 11–16.
13. Драгоманов, М. П. Вибране / М. П. Драгоманов ; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщук, В. С. Шандра. – К. : [б. в.], 1991. – 688 с.
14. І. Д. С. А. А. Котляревский, как преподаватель [Текст] : (Из старых воспоминаний) / І. Д. С. // Рус. старина. – 1893. – Июнь. – С. 611–631.
15. Кістяківський, О. Ф. Щоденник (1874–1885) [Текст] : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський ; упоряд. В. С. Шандра ; НАН України, Ін-т укр. археографії. – К. : [б. в.], 1994. – Т. 1 : 1874–1879. – 647 с.
16. Кобченко, К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» [Текст] : історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К. : [б. в.], 2007. – 271 с.
17. Котляревский, А. А. Сочинения [Текст] : в 4-х т. / А. А. Котляревский. – СПб., 1889–1895. – Т. 1–4.
18. Котляревский, А. А. Старина и народность за 1861 год [Текст] / А. А. Котляревский. – М. : [б. и.], 1862. – 100 с.
19. Котляревский, А. Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке [Текст] / А. А. Котляревский. – Пг. : [б. и.], 1862. – 14 с.
20. Кочубинский, А. А. Итоги славянской и русской филологии. По поводу книги проф. Котляревскаго : «Библиологический опыт о древней русской письменности» [Текст] / А. А. Кочубинский. – О. : [б. и.], 1882. – 239 с.
21. Лаптева, Л. П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян [Текст] / Л. П. Лаптева // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 49–56.
22. Лаптева, Л. П. Котляревский Александр Александрович [Текст] / Л. П. Лаптева // Славяноведение в дореволюционной России : библиогр. словарь. – М. : [б. и.], 1979. – С. 193–194.

23. Памяти отца наместника Леонида, А. А. Гатцука, Н. А. Попова и А. А. Котляревскаго [Текст]. – М. : [б. и.], 1893. – 20 с.
24. *Пыпин, А. Н.* Материалы для биографии А. А. Котляревскаго [Текст] / А. Н. Пыпин. – СПб. : [б. и.], 1894. – [2], СЛ, 150 с.
25. *Стороженко, М. В.* А. А. Котляревский [Текст] : очерк / А. В. Стороженко // Вестник Европы. – [1890. – Июль]. – С. 168–181.
26. *Стороженко, М. В.* З мого життя / М. В. Стороженко ; упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.
27. ЦДІА України (м. Київ). – Ф. 2223. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
28. ЦДІАК України. – Ф. 2223. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 20 зв.

Додаток А

Публікації О. О. Котляревського в «Чтениях в Историческом обществе Нестора-Летописца»

Книга 1 (1879)

1. О местоположении древнего Киевского Звенигорода (с картою) / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 37–43 ; С. 269–270.
2. От трудах академика К. И. Бора и К. Э. Эйхвальда / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 284–288.
3. О происхождении сказаний о новгородских банях / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 288–290.
4. О рукописи сборника малороссийских дум / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 290.
5. Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужалости / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 290–292.
6. Очерк учено-литературной деятельности О. М. Бодянского / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 295–301.
7. Отзывы и заметки о книгах и статьях / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – Кн. 1. – С. 304–305, 307–308.
8. О трудах А. Н. Попова / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 308–310.

Книга 2 (1888)

9. Отзывы и заметки о книгах и статьях / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 26–29, 48–49, 53–55, 57–59, 60, 66–68, 70–71, 91, 105–106, 108, 122–123, 135, 136, 137–138.
10. О Михалково-Днестрянском кладе / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 68–70.
11. О научной деятельности Д. В. Поленова / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 71–72.

12. Памяти Г. Ф. Квитки / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 77.
13. Проминка об А. С. Грибоедове / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 92–93.
14. Новый объяснительный источник повести о земном рае / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 108.
15. Новые данные к истории нравов и воспитания в русском обществе XVIII века / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 108–111.
16. О трудах академика Шифнера / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 119–120.
17. Некоторые дополнения к чтению Н. И. Петрова о Гулаке-Артемьевском / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 120–121.
18. По поводу чтений В. Б. Антоновича о трудах антропологической комиссии при Краковской академии наук / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 122.
19. Памяти И. И. Срезневского / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 123.
20. Отчет о деятельности Общества в истекшем году и о современном состоянии Общества / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 124–126.
21. Памяти Н. П. Задерацкого / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 131.
22. Неверное толкование некоторых русских историков одного места бесед Фотия / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 134–135.
23. Памяти А. Ф. Писемского, проф. Колосова и проф. Лешкова / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 137–139.
24. Поминка о Ф. М. Достоевском / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 139–141.
25. Об историческом значении народных поэтических призываний / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 143–145.
26. Об археологической находке в Чигиринском уезде / А. А. Котляревский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 149.

Любовець Н. І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії.

Ключові слова: Котляревський Олександр Олександрович, Історичне товариство Нестора-Літописця, Університет Св. Володимира, славістика, українсько-російські зв'язки.

На основі архівних документів та аналізу історіографії питання висвітлено життєвий шлях і творчий доробок Олександра Олександровича Котляревського (1837–81) – відомого славіста й етнографа, голови

Історичного товариства Нестора-Літописця (1877–81), який здебільшого асоціюється винятково з російською наукою, хоча залишив помітний слід в українській історії та культурі. Не зважаючи на те, що вчений не брав активної участі в суспільно-політичному житті України, він був одним із кращих дослідників і популяризаторів південно-руської народної творчості, прискіпливо слідкував за станом її наукової розробки. Розкрито співпрацю О. О. Котляревського з провідними українськими вченими.

Lubovets N. I. Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskyi: bibliography materials.

Key words: Kotlyarevskyi Oleksandr Oleksandrovych, historical society of Nestor the Chronicler, University of St. Volodymyr, Slavic studies, Ukrainian-Russian ties.

Based on archival documents, and analysis of the historiography of the subject, life and scientific contribution of Oleksandr Oleksandrovych Kotlyarevskyi (1837–81) well-known Slavic studies scholar and ethnographer, head of historical society of Nestor the Chronicler (1877–81), who is mostly associated with Russian science only, however, he also made a significant contribution to the history and culture of Ukraine. Despite of the fact that the scientist did not participate in social and political life of Ukraine, he was one of the best researcher and promoter of South-Rus folklore, and closely watched its scientific development. Featured cooperation of O.O. Kotlyarevskyi with other prominent Ukrainian scientists.

Любовец Н. И. Александр Александрович Котляревский: материалы к библиографии.

Ключевые слова: Котляревский Александр Александрович, Историческое общество Нестора-Летописца, Университет Св. Владимира, славистика, украинско-российские связи.

На основе архивных документов и анализа историографии вопроса освещён жизненный путь и творческое наследие Александра Александровича Котляревского (1837–81) – известного слависта и этнографа, председателя Исторического общества Нестора-Летописца (1877–81), который обычно ассоциируется исключительно с российской наукой, хотя оставил заметный след в украинской истории и культуре. Не смотря на то, что учёный не принимал активного участия в общественно-политической жизни Украины, он был одним из лучших исследователей и популяризаторов южно-русского народного творчества, придирчиво следил за состоянием его научной разработки. Раскрыто сотрудничество А. А. Котляревского с ведущими украинскими учеными.